

## Формування у школярів потреби в самоосвіті

**Володимир БУРЯК**

доктор педагогічних наук, професор

*Духовні і матеріальні потреби людини перебувають у тісному зв'язку і взаємозумовленості. Духовні потреби людини залежні від матеріальних, які перші, тобто потреби у пізнанні явищ природи викликались необхідністю вдосконалення виробництва засобів задоволення матеріальних потреб. У той же час рівень духовних потреб впливає певною мірою на розвиток матеріальних.*

*Рівень розвитку духовних потреб характеризує всебічно розвинену особистість суспільства, для формування якої необхідно виявити природу духовних потреб, зокрема, потреби в самоосвіті.*

Потреба в самоосвіті, як будь-яка інша, визначається як ставлення особистості до оточуючої дійсності. В. М'ясищев, вивчаючи проблеми відносин у психології, вказує, що розгляд людини в системі її ставлень до дійсності, що ґрунтується на системі спільних відносин, в якій вона включена і які її сформували, дає змогу правильно охарактеризувати людину як особистість, тобто суспільну індивідуальність.

Насправді ж, людина відчуває необхідність у самоосвіті в результаті впливу середовища, в якому вона живе, взаємозв'язки з оточуючим світом, які ставлять підвищені вимоги з вдосконалення її інтелектуального розвитку.

Потреба в самоосвіті характеризується фазністю свого розвитку: виникненням, насиченням та її задоволенням, а також певною циклічністю у своєму задоволенні. Однак, задоволена потреба у самоосвіті не приводить людину до пасивності, а викликає збудження нових потреб: пізнання одного питання переконує у незнанні іншого.

Людина починає відчувати виникнення потреб у формі потягу, певної напруги, від стану якої вона намагається позбавитися. В міру того, як предмет або дія задоволення потреби усвідомлюється людиною, вона стає його бажанням. Прояв потреб у формі стійких інтересів може відбуватися при їхньому, подальшому поглибленні.

У психолого-педагогічній літературі (Л. Гордон, В. Іванов, Ю. Шаров та ін.) потреби та інтереси розглядаються у тісному зв'язку, вказується, що перші є попередниками і джерелами наступних.

Однак інтерес, у свою чергу, на певному етапі розвитку може вплинути на формування потреби. Так, Б. Ананьєв стверджує, що розвиток навчальних і пізнавальних інтересів відтворюється на якісному характері потреби у пізнанні, сприяє її різноманітним формам розвитку і диференціації.

Отже, прояв потреб пов'язаний з усвідомленням їх людиною. Значить,

поняття потреби й свідомості також перебуває у взаємному переплетінні, але самі потреби й свідомість виявляються особливо. На їх відмінні ознаки вказує С. Кузьмін, пояснюючи, що свідомість є відображенням, знанням; виражає пізнавальний, раціональний аспект, потреба ж – емоційно-моторну сферу людини. Потреба різниться ще й тим, що виникає у вигляді потягу до усвідомлення, генетично пов'язана з інстинктом. Отже, робить вчений висновок, потреба передє свідомості, є джерелом свідомої діяльності людини.

Але будь-яка потреба, в тому числі і в самоосвіті, стає внутрішньою силою, що спонукає людину до активності лише у тому випадку, якщо вона усвідомлюється людиною. Чим глибше усвідомлена потреба людиною, тим діяльність її може стати цілеспрямованішою й активнішою.

Для розвитку й поглиблення потреби, викликаною активною діяльністю людини, недостатньо лише її свідомості. Це залежить і від того, яке значення надає суспільство даній потребі. Суспільні вимоги до тих чи інших потреб можуть змінюватися, наприклад, сьогодні суспільство відчуває необхідність у підвищенні науково-технічного і культурного світогляду його членів, і тому суспільне значення самоосвіти весь час зростає.

Найважливішим фактором у розвитку потреби в самоосвіті може стати сприймання особистістю суспільної вимоги, надання їй особистісного смислу, пов'язаного з перспективою життєвого шляху. На підтвердження сказаного М. Добринін пише, що одна справа, коли школяр заучує матеріал тому, що треба відповісти вчителю, ніяк не пов'язуючи його з життям, та інша справа, коли той же школяр одержує знання, які повинні бути основою його подальшого життя і діяльності. У першому випадку можна говорити лише про формальне значення отримуваних знань, у другому – знання є не формальними, а дійсними, необхідними для застосування їх у житті.

Питання особистісного смислу О. Леонтьєв пов'язує з відповідним

мотивом спонукання до дії, вказуючи на різноманітний підхід школяра навіть до читання літератури: якщо мотив його читання – підготовка до майбутньої професії або складання екзамену, то він буде читати цю ж літературу іншими очима, інакше завоюватиме її.

Виняткове значення для діяльності людини, особливо самоосвітньої, набувають її переконання у життєвій необхідності знань." На думку М. Добриніна, про переконання людини слід говорити тоді, коли цілі, які ставить особистість у зв'язку зі своїми потребами та інтересами, збігаються із суспільними цілями.

Звідси висновок, що формування потреби в самоосвіті залежить як від особистої і суспільної значущості, якої надає їй учень, так і від його навчальних інтересів, широких соціальних мотивів. Відповідність значущості і мотивів визначає успішність цього формування.

Потреба в самоосвіті не може розвиватися без участі емоційних і вольових сфер особистості. Зусилля учнів до задоволення потреби в самоосвіті приводять до позитивного або негативного результату. Успішне задоволення викликає в учня почуття радості, загального емоційного піднесення, з'являється впевненість у подоланні труднощів, зростає бажання продовжувати активну пізнавальну діяльність. Поразка у задоволенні потреби в самоосвіті викликає емоції роздратування й смутку. Багаторазові безуспішні спроби до задоволення потреби можуть викликати почуття розчарування, невпевненості у своїх силах, а то й згасання цієї потреби. Легке задоволення потреби в самоосвіті, що не вимагає розумового напруження, також може не спонукати почуття радості і нових потреб, пов'язаних з особливостями вольових якостей особистості. Тому при формуванні у школярів потреби в самоосвіті важливо дуже тонко враховувати характер і зміст самостійної роботи: відповідність інтересам, доступність у подоланні інтелектуального бар'єру тощо.

Джерелом внутрішньої спонукальної сили, що викликає активну самоосвітню діяльність учня, є суперечності, які виникають між зростаючими потребами і реальними можливостями їх задоволення, а також між різними ступенями самих потреб.

Найбільш інтенсивний розвиток потреби в самоосвіті відбувається із визначеним обсягом самостійної роботи при посиленій пізнавальній активності учня. Пізнавальна діяльність його активізується підвищенням інте-

ресу до змісту матеріалу, що вивчається, а також методами передачі цих знань. Отже, ці фактори і слід мати на увазі при організації самоосвіти школярів.

Однак, виходячи з відомого вчення про те, що потреба в самоосвіті є особистісна якість людини, можна зробити висновок, що її розвиток її у кожного відбувається індивідуально. Навіть за однакових психічних особливостей двох учнів (нахилах, здібностях, темпераменті, вольових якостях) навряд чи буде однаковим зміст їхніх самостійних занять. Багато що тут визначається інтересом учня не тільки до змісту навчального матеріалу (предметна потреба), а й до процесу набуття знань (функціональна потреба). Багато залежить і від усвідомлених мотивів самоосвіти, об'єктивної і суб'єктивної значущості, теоретичної і практичної підготовки учнів, ступеня оволодіння вмінням самостійної роботи, фізіологічного й емоційного стану та інших факторів. Індивідуальність виявляється також у темпах розумового розвитку, у здатності проникнення в сутність явищ, у самостійності використання набутих знань

Відповідно, вчитель, який ставить перед собою завдання з формування в учнів потреби в самоосвіті, може досягнути успіху лише за умови врахування усіх цих особливостей, та коли він сам має належну психологічну і педагогічну підготовку, добре знає своїх вихованців, досконало володіє предметом, систематично ознайомлюється з науково-технічним і культурним життям. Багато визначається також педагогічним тактом вчителя, його вмінням проникнути у задуми самоосвітньої роботи учнів, майстерністю керівництва, взаємостосунками тощо.

У формуванні у школярів потреби в самоосвіті велику роль відіграє учнівський і вчительський колективи. Якщо в колективі постійно створюються умови, що спонукають учнів до самоосвіти, то це прискорюватиме процес виникнення і насичення потреби в самоосвіті. Це підтверджують у своїх дослідженнях вчені-педагоги О. Бодалева, А. Макаренко, В. Сухомлинський.

Певного успіху в розвитку у школярів потреби в самоосвіті можна досягти лише за умови систематичного керівництва самостійним набуттям знань учнями й організації у школі їхньої пізнавальної діяльності.

Самоосвіта – явище складне. Сутність його не досить повно розкрита в педагогічній і психологічній літературі. Але незважаючи на це, певну допомогу в цьому може надавати порівняльний аналіз самоосвіти і самовиховання, самоосвіти і навчання.

Самовиховання, як пише О. Ковальов, – це свідомо, організована,

систематична робота над собою з метою вдосконалення або перетворення власних якостей особистості, необхідних для плідної діяльності в сучасному і майбутньому. І далі зазначає: самовиховання як потреба виникає лише тоді, коли особистість свідомо починає ставитись до діяльності, своїх обов'язків, починає дивитися далеко в майбутнє і складати план життя, при цьому, розуміючи, що реалізація цього плану вимагає певних внутрішніх якостей від людини.

Самовиховання виникає і здійснюється тоді, коли особистість стає здатною аналізувати власні якості і певним чином оцінювати їх за допомогою врахування вимог, які ставлять перед людиною суспільство і та діяльність, до якої вона прагне.

Отже, виходячи з аналізу даного питання, можна стверджувати, що самовиховання є більш загальним поняттям, ніж самоосвіта, і включає в себе останнє. Це дає підставу використовувати певні умови успішного самовиховання при формуванні у школярів потреби в самоосвіті.

Самоосвіта і навчання, потреба в самоосвіті і потреба в знаннях також взаємопов'язані.

Питання навчання досить широко висвітлені в педагогічній і психологічній літературі.

Як відомо, навчання пов'язане з оволодінням певним обсягом знань. Воно організовується під педагогічним керівництвом.

Самоосвіта ж учнів проходить у суто індивідуальному обсязі й змісті, і лише при усвідомленні і прийнятті самим учнем, суспільних вимог про необхідність позапрограмних знань.

У педагогічній практиці існують різні думки з даного питання: самоосвіта і навчання несумісні, кажуть одні, оскільки обсяг матеріалу, що вивчає учень, науково визначений і узаконений державними програмами. Самоосвіта можлива для тих, хто вже не проходить систематичного навчання. Інші стверджують, що самоосвіта доступна лише окремим учням, які визначилися в науково-професійній спрямованості. Але в зв'язку з великим розмаїттям змісту їхньої самоосвітньої роботи (предмет, тема, рівень підготовки, різні джерела, форми діяльності та ін.) неефективно і неможливо здійснювати Педагогічне керівництво ним.

Таким чином, самоосвіта і навчання збігаються в дуже важливому – кінцевому-результаті діяльності – у набутих знаннях та інтелектуальному розвитку. Звідси можна зробити досить корисний висновок: через самоосвіту учнів можна використовувати найбільш доцільні й допустимі методи самостійного оволодіння знаннями, навіть більше, навчання і самоосвіта повинні йти паралельно,

взаємно збагачуючи і доповнюючи одне одного.

Потреба в самоосвіті й потреба у знаннях за своєю природою мають багато спільного. У психічному плані обидві виражаються в тому, що людина відчував потребу в пізнанні для свого нормального існування і розвитку. Задоволення цих потреб відбувається лише шляхом набуття знань та їх застосування.

Важливе положення сформулював Ю. Шаров: потребу у всебічних знаннях і пізнавальній діяльності, розвинену до рівня потреби в самоосвіті, оволодіння найрадикальнішими способами і прийомами пізнання і розвитку мислення можна розглядати як одну з основних потреб особистості. Це означає, що потреба в самоосвіті є необхідним елементом пізнавальної потреби, яка, в свою чергу, характеризується обсягом і глибиною компонентів предмета, які стали об'єктом пізнавальної потреби і рівнем розуміння учнем значущості набутих ним знань.

Психологічній науці відомі певні закономірності розвитку потреб, які можуть бути враховані у педагогічній практиці. Перша: потреба розвивається, якщо урізноманітнюються предмети і способи її задоволення. Стосовно потреби в самоосвіті ця закономірність виявляється так: чим повнішу й різноманітнішу інформацію отримують учні, чим різноманітніші джерела і способи отримання пізнавальної інформації, тим більше умов для розвитку потреби в знаннях.

Розширення обсягу пізнавальної інформації закладено уже в програмах. Разом з тим у процесі викладання необхідно збагачувати програмний матеріал найновішими фактами і висновками. Це особливо важливо у тих випадках, коли матеріал, що вивчається, частково уже розглядався в попередніх курсах чи предметах, або ж частково відомий учням з інших джерел. Потреба в новизні інформації є, як стверджують психологи, досить дієвим стимулом пізнавальної діяльності.

Використання у викладанні різних; засобів навчання, додаткової літератури, залучення позапрограмних джерел інформації, – все це дає змогу урізноманітнювати засоби задоволення пізнавальних запитів учнів, сприяє розвитку у них потреби в знаннях.

Друга закономірність: потреба виникає і розвивається в процесі діяльності. Важливою умовою розвитку потреб є перехід від репродуктивної до творчої діяльності, що не тільки зміцнює позитивне емоційне ставлення до неї особистості, а й веде до визнання даної діяльності основним покликанням особистості. Це положення стосується і навчальної діяльності. Оволодіваючи знаннями, учні розв'язують пізнавальні задачі різної

складності. Вони переказують матеріал підручника, наводять висновки, зроблені вчителем, або ті, що є в підручнику, виконують практичні завдання за поданим зразком. Цей вид діяльності є здобутком одержаних знань. Учні можуть розв'язувати й більш складні пізнавальні задачі – самостійно доводити, порівнювати, систематизувати, аналізувати, узагальнювати, абстрагувати. У результаті цих логічних операцій вони отримують нові факти, висновки, встановлюють прийом пізнавальної діяльності, діючи не за готовим зразком, а на підставі евристичного пошуку. Учні вчать розв'язувати нестандартні задачі, проявляють і розвивають свої творчі здібності. Даний рівень навчальної діяльності характеризується самостійним застосуванням одержаних знань школярами.

Третя закономірність: розвиток потреб багато в чому залежить від того, наскільки складне для людини їх задоволення. Труднощі можуть полягати в самій пізнавальній діяльності. Вони пов'язані з необхідністю розв'язувати в процесі навчання складні пізнавальні задачі, які можуть здаватися малодоступними для учнів. При цьому труднощі можуть бути уявними: учневі здається, що він не в змозі подолати завдання, не може відповісти на питання і навіть, що він взагалі нездатний вивчити цей предмет. У цьому випадку можлива відмова від пізнавальної діяльності, а результатом її є припинення розвитку самої потреби. Ось чому важливо,

щоб учень вірив у свої сили, у можливість успішного навчання. У зв'язку з цим необхідно допомогти йому самому переконатися в можливості подолання труднощів, які виникли, заохочувати його успіхи, особливо перші.

Але й відсутність труднощів може відіграти роль «антистимула» у розвитку пізнавальних потреб. Якщо учень не відчуває ніяких затруднень у засвоєнні матеріалу, якщо завдання, які йому пропонуються, занадто легкі, то у нього не може виникнути почуття нестачі знань, бо йому буде здаватися, що він все знає й усе вмів. Звичайно, мова йде не про те, щоб створювати у навчальному процесі штучні труднощі для учнів. Завдання інше

– диференційовано підходити до школярів і пропонувати їм питання і задачі з врахуванням їхніх об'єктивних пізнавальних можливостей і суб'єктивних уявлень про власні можливості.

До основних закономірностей розвитку потреб належать також усвідомлення їх особистої і суспільної значущості.

Розуміння значущості матеріалу, що вивчається, або виконуваної навчальної роботи сприяє подоланню учнями труднощів у навчанні. У зв'язку з цим важливого педагогічного значення набуває проблема розкриття значущості освіти. Вона надзвичайно багатопланова, одночасно розв'язується на різних «рівнях». По-перше, необхідно розкрити суспільну і особисту значущість освіти в цілому, тобто всієї сукупності знань, одержаних

у школі. По-друге, важливо показати значення не окремих питань, які вивчаються на матеріалі навчального предмета, а всієї системи знань. По-третє, учні повинні розуміти значущість кожного окремого заняття і виконуваного завдання. Тільки за умови одночасного розв'язання всіх трьох задач можна сформувати у школярів розуміння цінності знань. Насправді ж, якщо ми стверджуємо, що важливі всі предмети, що вивчаються у школі, а для учнів є нез'ясованими, яке ж конкретне значення має вивчення того чи іншого предмета, або заради чого їм треба виконати якесь завдання, то й наші роз'яснення про користь знань втрачають сенс.

Було б неправильним зводити проблему розкриття цінності знань до роз'яснення вчителем їх значення. Вони потрібні, але головне в тому, щоб висновки про значущість знань були зроблені самими школярами.

Вирішальне значення має розуміння учнями цінності знань з кожного навчального предмета. Оцінка значущості знань буде тим глибшою й істотною, чим повніше людина базується на розумінні предмета науки, що вивчається. Природно, людина вважає, що знання з предмета, який вивчається, не дають змоги дати відповідь на будь-яке питання, що її цікавить, то й цінність предмета для неї знижується. Можна припустити, що в міру вивчення навчального предмета у школярів розширюється коло питань, які розглядаються на матеріалі даного предмета.